

Angyalosi Gergely

A hiányzó közép

Kosztolányi társadalom-víziója az „Ünnepi körkép” című versben

Az 1934-es keltezésű *Ünnepi körkép - tanulmány a tömegről* Kosztolányi hátrahagyott versei között található, és aligha tartozik a költő legjelentősebb művei közé. Miért gondolom mégis, hogy komolyabb figyelmet és alaposabb elemzést érdemel? Mindenekelőtt azért, mert érzésem szerint kibontható belőle Kosztolányi társadalomképének, a korabeli Magyarországról alkotott elképzeléseinek néhány alapvető vonása. Ez a társadalomkép vagy inkább vízió azért is különösen érdekes, mert sajátosan lírai módon nyilatkozik meg, távol minden didaxistól vagy a lírától idegen idegen okoskodástól. (Ami természetesen nem azt jelenti, hogy esztétikailag mindig, vagy akár csak többnyire is a legmagasabb szintet érné el.) Egy évvel később, vagyis 1935 augusztusában jelent meg *A középosztályról* című Kosztolányi-cikk; úgy hiszem, hogy a vers és a kis esszé kölcsönösen megvilágíthatják egymást, ezért a későbbiekben megpróbálkozom az egybevetésükkel.

Először azonban vegyük szemügyre a választott vers központi beszédhelyzetét, amelyet már a cím és az alcím is meghatároz. A megszólaló „körképet”, tehát panorámát ígér nekünk, amely egyfajta „tanulmány” (talán vizuális értelemben vett vázlat) lesz a tömegről, még hozzá egy ünnepi napon. A Révai lexikon szerint akkor kapunk „természetes” panorámát, ha például „hegycsúcsra állva, körülfordulunk és így az egész tájék egymásután vonul el szemünk előtt. Ha most ezt a hengerfelületet, melyre a tájék mintegy reá van vetítve, egy helyen elmetszve képzeljük és egy síkban kiterítjük, P.- képet kapunk”¹. A körkép vagy panoráma tehát csak akkor nyeri el értelmét, ha feltételezzük a néző kiemelt pozícióját; hozzá kell tennünk, hogy ez a pozíció másokkal nem megosztható (ketten nem állhatnak ugyanarra a pontra), vagyis a körkép nézője mindig magányos. „Nézd ezt a népet. / Nézd ezt a lassú, fényes és kanyargó, / bús, szélesen hömpölygő ünnepet, /

¹ Révai Nagy Lexikona, XV. kötet, Révai Testvérek Irodalmi Intézet RT, Budapest, 1922. 152.

mikor megért a nyár, akár a dinnye, / s a sárga hőség cukrosan ragad már. / Nézd ezt a népet.”²

Talán önmegszólító versről van szó, talán a vers olvasójának címzett felszólításként kell értenünk a háromszor ismétlődő „nézd” igét. A kérdés nem dönthető el, hiszen egyes szám első személyben nem szólal meg az alany, s csupán a vers zárlatában vált át többes szám első személybe. Az, akivel együtt, vagy inkább *akinek a szemével* nézzük az ünnepi áradatot, gyakorlatilag inkognitóban marad. Mindössze annyit tudhatunk meg róla teljes bizonyossággal, hogy ő is magyar, ő is ehhez a nemzeti – most tudatosan tegyük idézőjelbe – „közösséghez” tartozik. Ezt az ötödik rész utolsó két sora bizonyítja: „Ó, múlt s jövő. Ó, te régi kedvünk. / Ó, régi-régi fájdalomk, anyánk.” Azaz mintha a beszélő a befejezésben elhagyná privilegizált nézőpontját, hogy maga is belépjen a „mi” közegebe. De semmiféle információt nem kapunk ennek a sajátos nézőpontnak és a hozzá tartozó élethelyzetnek a mibenlétéről. Ki az, aki önmagához vagy hozzánk fordulva a tömeg szemlélésére int, a háromszoros ismétléssel mintegy erkölcsi kötelességgé téve azt? Ki az, aki mindenkit lát, ő maga ellenben nyilvánvalóan láthatatlan? Miféle Gügész gyűrűje az, amelynek kiváltságos pozícióját köszönheti?

Ezekre a kérdésekre az öt részből álló költeményben nincs válasz; a középosztályról szóló cikk alapján azonban megkockáztathatunk egy hipotézist a későbbiekben. Most még térjünk vissza a vers felütésére. A szóban forgó ünnep nagy valószínűséggel Szent István napja, augusztus huszadika, „mikor megért a nyár, akár a dinnye, /s a sárga hőség cukrosan ragad már”. A sorban foglalt hasonlat, illetve metaforikus szerkezet fájdalmasan ironikus felhanggal látja el az ünnep hangulatát, amit egyébként már előlegezett némiképp a körmenetet idéző kép s a hozzá kapcsolt jelző: „bús, szélesen hömpölygő”. A beszélő, aki elénk tárja a lassan vonuló nép körképét, kívülről képes látni az ünneplőket és az ünnep vizuális kellékeit egyaránt. A második részben szomorú, részvételteljes melankóliával szemléli az „illedelmes, tisztességtudó / s örömtelen” parasztokat, a „délceg, szikár legényeket”, a „símára fésült tanyai leányokat”, a földre görnyedező, „magukba

² A verset a következő kiadásból idézem: *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Sajtó alá rendezte Vargha Balázs. Szépirodalmi, Budapest, 1962.

zárt”, szinte térdeplő asszonyokat, akik kezükben szent olvasóval bandukolnak – „már ezer éve”. Az ezredéves magyar múlt képét a korban teljes természetességgel jelenítik meg a parasztság képviselői; „a falu s vidék” többi jellemző figurája, a jegyző, a kasznár és a tanító csak utánuk következhet. Ám mindőjüket összefogja „a bánat, áhítat meg a szegénység, / mely félreülve egy-egy utcapadra / némán ebédel otthoni papírból”.

Az ünnep által megkövetelt áhítat szerves egységbe olvad a bánattal és az allegorikussá távolított szegénységgel, vagyis megint csak megerősíti a vers elején fölbukkanó „bús” jelzót. Tudjuk, hogy ez a szó a tízes évektől az úgynevezett „nyugatosság” egyik emblematikus eleme volt, magánál Kosztolányinál is igen sokszor előfordul (ezen a ponton nyilvánvalóan mindenkinek a „bús pesti nép” jelzős szerkezete jut eszébe). Hangsúlyos előfordulása ebben a versben mégis jelentéshordozó, hiszen radikálisan ellenpontoszza az obligát ünnepi vidámságot. Mindazonáltal érdemes megfigyelnünk, hogy reflektált bánatról van szó; ezt úgy értem, hogy a szomorú együttérzés csak a megfigyelő nézőpontjából árad letisztultan. Maguk a résztvevők, a harmadik részben felskiccelt ünneplők ezt aligha érzik. Nem érzi a sánta leány, az értelmes arccal, lázasan figyelő rőt hajú fiúcska vagy az izgatott hölgy az ócska ékszereivel. Aligha érzi a szemölcsös arcú, kedves öregúr, de még a „hervatag és álmodó kisasszony” is azért jött el, mint az apró leánykák és a kisdíákok: mind „látni-látni vágnak”. A nép szomjas és éhes, és látni akar – valamit, amit általában nem láthat, s ami nincs megnevezve a versben. Az embereknek szükségük van az ünnepre, s az se baj, ha végül is nem látnak semmit, akár a nyolcvanöt kilós Mariska néni, akit a többiek hasztalan emelnek fel, hogy végre megpillanthasson valamit. Így is lesz miről beszélni „a hosszú, téli estéken, Derecskén”. Az ünnepi izgalom tehát adva van, ilyen értelemben az ünneplő nép egyáltalán nem „bús”. Arany János kifejezésével élve, a „képmutogató”, a beszélő alany minősíti végtelenül szomorúnak az elébe táruló látványt. Kosztolányi versének születésével majdnem egy időben Heidegger elválasztotta a parasztasszony számára való parasztcipőt a Van Gogh által lefestett cipőtől, mondván, hogy csak az utóbbiból árad egy egész életforma sorsszerűsége, a föld és a világ

sajátos kapcsolata. Hasonlóképpen, Kosztolányi versében kétféle ünnep van: a „népnek való” ünnep és a rejtélyes megfigyelő számára feltárulkozó ünnep mint látvány.

Azt hihetnők, hogy a „nép” a 19. század óta megszokott módon ebben a versben is csak az alacsony néprétegeket vagy legfeljebb az alsó középosztályt jelenti. A negyedik részben azonban megjelenik az uralkodó elit is, igaz, a kisemberek nézőpontjából. „Ott messze-messze vannak a nagyok, / a főurak, tündökletes süveggel, / tollakkal, ékkel, napkeleti díszben,/ izzadva a bársonyban, a selyemben,/ harangzúgás és rendőrök között.”A döntő és nagyon erőteljes képi effektusokkal megjelenített mozzanat egyértelműen a mérhetetlen távolság a társadalom alsó és felső szintje között. A főurak ruházata az ünnep giccses külsőségeit idézi, ama „cukrosan ragadó” jelleget, amely az egész esemény hangulatára érvényes. Ha most – visszalépve a versben – felidézzük a „szántóvető parasztok” megjelenését, akik „kimosdva, tisztán, ünnepi ruhában, / gyolcsingben, pörge, fekete kalapban, / fehér túrót fehér kendőbe hozva” vonulnak fel, rögtön érzékeljük a megjelenítésben mutatkozó különbséget. Ebben a látványban semmilyen groteszk vagy komikus elem sincs, még olyan leheletnyi sem, mint a selyemben-bársonyban izzadó főurakra tett célzás. A vers e negyedik részére a vizualitás mellett a sűrű hanghatások a jellemzőek: halljuk a lovak patájának csattogását a kövezeten, a harsonák rivallását, a dobpergést, és a szakaszt záró kép jóvoltából az elnyiláló (*sic!*) „hatalmas gépkocsi” hangját is hallani véljük. Ez utóbbi jeleníti meg igazán az ünnep szociális aspektusát: a gépkocsiban ülő személy ugyanis nem látható. „Ki volt, ki volt ez? Mint az álom, eltűnt.” Az ünnep egyszerre ad lehetőséget a „nép” számára a transzcendenciával és az uralkodó osztállyal való találkozásra. A távolság fokozatai egyben a láthatóság fokozatait jelentik, akárcsak a vallási szimbólumok esetében: ami a legmagasabb rendű, az nem látható. A „nem látni semmit”, „itt sem látni semmit” élménye az ünnep lényegi része.

A zárórész, az ötödik szakasz nagyot fordít az eddig kialakított struktúrán. Ekkor derül ki igazán, miféle erő rejlik a rejtélyes szemlélődő külső pozíciójában. Ő ugyanis képes arra, hogy lássa azt, amit sem az alatt, sem pedig a felül levők nem látnak. Úgy is mondhatnánk, hogy képes „egyben

látni” az egymástól iszonyatos távolságban levő társadalmi rétegeket. „Mindnyájan együtt és külön-külön, / egymástól elrekesztve, s mégis együtt, /semmit se látnak, ámde nézik egymást, /egymásba néznek, s földerengenek, /amint haladnak, egyre csak haladnak,/ ki tudja merre, s várnak, egyre várnak, ki tudja mit talán a jobb jövőndőt, /mit megbűnhődtek már, múltjukkal együtt.” Az ünnep egybegyűjt és szétválaszt egyszerre, ez a funkciója. Ebben a gondolatban önmagában véve nincs semmiféle eredetiség. Ami különössé teszi ezt a szakaszt, az éppen a megfigyelő nézőpontja, és az „egyben látás” kísérlete. A *Himnuszra* tett utalás arról tanúskodik, hogy ez utóbbit a magyarság „történelmi sorsa” felől próbálja megvalósítani a beszélő. (Ha az imént már hivatkoztunk Heideggerre és *A műalkotás eredete* elhíresült gondolatmenetére, alighanem joggal utalhatunk arra is, hogy a német filozófus ebben a művében a megtörténő igazság egyik megjelenésmódjaként egy adott nép „történelmi sorsának” beteljesülését, illetve e beteljesülés időbeli mozgását említi. Persze, ez a párhuzam csak az időbeli egybeesés miatt érdemes az említésre, hiszen Heidegger esztétikai előadásai csak két évtizeddel később jelentek meg könyv formájában.)

A föntiek és az alant levők nézik, de nem látják egymást, míg a beszélő alany együtt látja őket, sőt azt is, amit nem látnak egymásban. Az „egymásba néznek, s földerengenek” sor azonban ennek a megállapításnak az alapján nehezen értelmezhető. A közös várakozásban, amely a jelek szerint nem más, mint maga a magyar sors, mintha mégiscsak lenne valami, ami a hierarchián áthatolva láthatóvá teszi a társadalmat alkotó rétegeket egymás számára. Az „egymásba nézés” az egymás megértésének valamilyen csíraszerű állapotát látszik hordozni, hiszen a „derengés” már a Ballagi szótár szerint is egyszerre jelenti a fellegek oszlását, a hajnalodást, és valaminek az érthetővé válását. De hogy miben is állana ez az egymásba nézés, hogy mit is jelentene a megértés csírája, annak kifejezésére a vers beszélője nyilvánvalóan képtelen. A zárlat ezért vesz egyszerre melankolikus és zaklatott fordulatot: az utolsó három sor négy rövid mondatból áll. „Ó, távol élet, ismeretlen élet. / Ó, múlt s jövőndő. / Ó, te régi kedvünk./ Ó, régi-régi fájdalmunk, anyánk.” Mint említettem, a többes szám első személy használata jelentheti azt, hogy a magányos kívülálló, a

mindent látó megfigyelő, úgymond, „visszahátrál a kórusba”, belép a nagy nemzeti sorsközösségbe. De értelmezhetjük úgy is, hogy ez a távoli, ismeretlen életre, a megbűnhődött jövőre való várakozás jelenti azt a közösséget, amely mégiscsak valamiféle kapcsolatot teremt a nagy szociális szétszakítottságban. A „régik kedvünk” kifejezés ebben a kontextusban szintén nagyon titokzatos. Szép Ernő jelentetett meg egy *Régi kedvünk* című verseskötetet 1919-ben; ő azonban elmagyarázta az előszóban, hogy a közreadott szövegek „az úgynevezett béke utolsó esztendeiből valók”. A háború azonban mindent megváltoztatott, fejtegette; az elesettek „elvittek magokkal minden cirádát, illuziót (*sic!*), hóbortos grimaszt és könnyelmű mosolyt, mindent, ami csak mulatságossá tudta tenni az ittlétet”.³ Kosztolányinál nem lehet pontosan tudni, mi is lenne ez a „régik kedv”. Némiképp többet mondhatunk a „régik fájdalomról”. Talán a várakozás, az ősök hasztalan várakozásának emléke, ennek az emlékeknek a régi-régi fájdalma a „közös anyánk”. Ez derenghet föl az ünneplők tudattalanjában túl minden külsőségen és társadalmi szakadékon.

Az *Ünnepi körkép* felfogható egyfajta vágyódás megjelenítéseként valamilyen közös „lelkiség” iránt, amely összekötné az egymástól irdatlan távolságban élő társadalmi rétegeket. Ám nagyon tanulságos, hogy a lent és a fent világa között nem válik láthatóvá semmilyen köztes társadalmi csoport. Annak ellenére sem, hogy minden bizonnyal ezt a (legalábbis szellemiekben) „áthidaló” réteget képviseli a vers beszélője. Róla azonban semmit sem tudunk; úgy van jelen a versben, úgy lát egyszerre mindent, hogy létezésének nincs érzéki realitása. Szellemként tekint végig az ünneplő tömegen. Hogyan magyarázható ez a sajátosan ambivalens pozíció?

Ennek a kérdésnek a hipotetikus megválaszolására a vers szövegén belül maradván nincs lehetőség. Ha ellenben segítségül hívjuk *A középosztályról* című írást, sok minden érthetővé válhat. Ez az értelmezési eljárás természetesen tartalmaz egy önkényes lépést: el kell fogadnunk azt a feltételezést, hogy az *Ünnepi körkép* beszélője középosztálybeli pozíciót foglal el, ami lényegében csak feltételezés. A cikk 1935 nyarán íródott a Cobden Szövetség *A középosztály és a vajúdo világ*

³ Szép Ernő: *Régi kedvünk*. Pallas, Budapest, 1919. 5. (*Gyengéd figyelmeztető s alázatos ajánlás.*)

című ankétjára adott válaszul. Kosztolányi már jó néhány válasz ismeretében fejtette ki álláspontját. Úgy vélte, hogy az előtte szólók vagy túl „ködös, igen tág díszletet” rajzoltak a feltételezett középosztály számára, vagy egyszerűen arra jutottak, hogy középosztály nincs is. A maga részéről csak érzéseket próbált megfogalmazni, amikor elmondta, hogy szerinte ki a középosztálybeli. „Az, aki nem tartozik sem a felsőbb osztályhoz (a főrangúakhoz), sem az alsóbb osztályokhoz (a parasztsághoz, a munkássághoz). Óriási tömeg ez, alakatlan, szervezetlen, jórészt öntudatlan is.”⁴ A középosztálynak van szellemisége, ez „a hűbériség és a szabadelvűség különös, bölcséleti keverékéből táplálkozik”, ami bizonyos viselkedésmintákban csapódik le; osztálytudata azonban nincsen. A „középosztály veleje éppen az, hogy megfoghatatlan, elillanó és tétova”,⁵ teszi hozzá; csak annyi biztos, hogy van. Ha meggondoljuk, ez a leírás jól jellemzi az *Ünnepi körkép* beszélőjének helyzetét és nézőpontját. A felsőbb és az alsóbb osztályok erőteljes és öntudatos létezmódjához képest (mert Kosztolányi szemmel láthatóan ilyennek tekinti a parasztokét vagy a városi munkásembereket is) a középosztályhoz tartozó nem érzi a saját kontúrjait, nem tudja, hol vannak a határai. Vágyai túlrepítik reális társadalmi helyzetén, állandó bizonytalanságban van önmaga felől; képtelen egy közös cél érdekében valamely szilárd alakzatba szerveződni; éppen ennek folytán esetleg jobban látja a stabilabb társadalmi osztályok helyzetét és gondolkodásmódját, mint ők maguk. Ebben az írásban Kosztolányi önmagát egyértelműen a középosztályhoz tartozóként határozza meg, mégpedig olyan indokok alapján, amelyek túlmutatnak az értelmi megfontolásokon. Hiába áll közelebb az értelméhez „a parasztság és a főrangú osztály egymáshoz igen hasonló, hűvös, okos, szólamtalan önzése, s a munkásság friss életkedve”, a középosztályhoz alapvetőbb szálak kötik. Ezen a ponton az elfogulatlanságot és a szabadelvűséget említi, mint olyan erényeket, amelyeket csak középosztálybeli pozícióból lehet igazán elsajátítani. Kosztolányi tudomásom szerint sohasem játszott prófétát, de ennek a cikknek a végén akaratlanul is tesz egy profetikus erejű kijelentést. Hogyan viselkedne a középosztály egy diktatórikus rendszerben?

4 Kosztolányi Dezső: *A középosztályról*. In: *Sötét bújócská*, Szépirodalmi, Budapest, 1974. 423.

5 i. m. 424.

„Valószínű az is, hogy bármiféle parancsuralmi rabság csak egy részének felelne meg, a zöme az ilyen rendszerben az ízlése és az értelme nevében tovább duruzsolna, dohogna, mint névtelen és alig cselekvő, de azért mégis számottevő ellenzék.”⁶ Kell-e bizonygatni, hogy másfél évtizeddel később pontosan ez történt a magyar középosztállyal, ezzel az „ingatag létezővel”, kölcsönvéve Orbán Ottó Kosztolányi-versének fordulatát?

Összegzésként visszatérve az értelmezett vershez: az *Ünnepi körkép* beszélője éppen azért nem ölthet határozottabb körvonalakat, éppen azért nem kaphat egyértelmű egzisztenciális ismérveket, mert a létező, de paradox módon mégis hiányzó társadalmi közép szerepét tölti be. Ha ez a hang egyes szám első személyben szólalna meg, és konkrét életviszonylatokat mutatna föl, aligha helyezkedhetne bele a mindent látó szem pozíciójába: maga is korlátozottá és korlátolttá válna. Ennek a pozicionális bizonytalanságnak az árát a szöveg poétikai síkon fizeti meg. A *Tanulmány a tömegről* így minden szemléletmódbeli érdekessége ellenére valóban csak lírai vázlat marad, egy tépelődő, gyötrődő, de elfogulatlanságra törekvő lélek önmagával és a világgal való küzdelmének lenyomata.